

УДК 94(477.87+438+437.6=161.2)"19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.02.448>

ЛЕМКІВСТВО ПІД ВПЛИВОМ «ОКСАМИТОВИХ ПЕРЕМІН» У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Ігор ЛЮБЧИК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4649-5785>

доктор історичних наук, доцент, професор,
Івано-Франківський національний медичний університет,
кафедра українознавства і філософії,
вул. Галицька, 2, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна,
e-mail: lubczyk-79@ukr.net

Ihor LYUBCHYK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4649-5785>

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor,

Ivano-Frankivsk National Medical University,
Department of Ukrainian Studies and Philosophy,
2 Halytska St., 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine,
e-mail: lubczyk-79@ukr.net

LYUBCHYK IHOR LEMKIVSTVO UNDER THE INFLUENCE OF «VELVET CHANGES» IN CENTRAL-EASTERN EUROPE

Лемківство є узагальноною категорією спільноти уродженців Лемківщини, представників етнографічної групи лемків, їх спадкоємців, популяризаторів і поціновувачів цієї найколеритнішої західної етногрупи. Лемківство є багатим полем для етнополітичних досліджень, особливо такої наукової проблеми, як вплив офіційних політичних практик на ідентифікаційні прояви населення пограниччя, його локальних і національних ідентичностей. Територія Лемківщини загалом є складовою польсько-українсько-словацького пограниччя.

Метою статті є аналіз становища лемківської спільноти під впливом «оксамитових перемін» у східній Європі як важливого чинника суспільних трансформацій на пограниччі. Джерельну базу роботи складає багатий матеріал, зібраний впродовж тривалого часу. Територія дослідження охоплює географію проживання лемків, їх нащадків в Україні, Польщі та Словаччині. Джерелознавчий матеріал повністю вичерпує об'єкт та предмет дослідження.

Методологія дослідження базується на теоретичному аналізі, систематизації й узагальненні, історичному огляді та спостереженнях автора. Після системного аналізу, ретельних дослідницьких візій, зважених оцінок та узагальнень автор доходить висновку, що лемківство під впливом «оксамитових перемін» у східній Європі знову опинилося в епіцентрі політичної боротьби, лідери якої, часто ігноруючи принципами історичних традицій, етнокультурної інтеграції, маніпулюють національними пріоритетами, підсилюючи, таким чином, регіональні маркери лемківсько/русинської ідентичності.

Ключові слова: Лемківщина, лемки, лемківство, русини, етнополітика, Оксамитова революція, Україна, Польща, Словаччина.

Lemkivstvo is a general category of the community of natives of Lemkivshchyna, representatives of the Lemkos ethnographic group, their heirs, popularizers and connoisseurs of this most picturesque western ethnic group. The territory of Lemkivshchyna generally is part of the Polish-Ukrainian-Slovak borderlands. Lemkivstvo is a rich field for ethno-political research, especially such a scientific problem as the influence of official political practices on the identification manifestations of the people of the borderlands and their local and national identities. The article aims to analyse the Lemkos community's situation under the influence of the «velvet changes» in Eastern Europe as a significant factor in social transformations in the borderlands. The source base of the work consists of rich material collected over a long period. The territory of the study covers the geographic area of the residence of the Lemkos and their descendants in Ukraine, Poland and Slovakia. Source material completely exhausts the object and subject of research. The research methodology is grounded on theoretical analysis, systematization and generalization, the historical review and observations of the author. After systematic analysis, careful research visions, balanced evaluations and generalization, the author concludes that the Lemkivstvo, under the influence of the «velvet changes» in Eastern Europe, have once again found themselves at the epicentre of the political struggle, whose leaders, often ignoring the principles of historical traditions and ethnocultural integration, manipulate national priorities, thus strengthening regional markers of Lemko/Ruthenian identity. The competitive nature of both approaches, strengthened by a structured public initiative well rooted in political and power circles, to overcome based on compromise solutions, seems to be an extremely difficult task today.

Keywords: Lemkivshchyna, Lemkos, Lemkivstvo, Ruthenians, ethno-politics, Velvet revolution, Ukraine, Poland, Slovakia.

Вступ. Територія історико-етнографічного регіону Лемківщини була складовою польсько-українсько-словацького пограниччя, що справляло значний вплив на ідентифікаційні процеси місцевого населення. Післявоєнні депортаційні акції позбавили галицьку частину Лемківщини її автохтонів. З того часу ми більше говоримо про лемків як етнографічну групу, яка виселена з власних теренів і дисперсно розселена в Україні і по всьому світу. Вже після відновлення української незалежності, на наш погляд, важливо говорити про лемківство як потужний і різновекторний рух за збереження і популяризацію лемківської самобутності, до якого, окрім поважних етнічних лемків, долучилося їхнє друге, і вже третє покоління, а одночасно і поціновувачі цієї унікальної чи не найбільш колоритної етногрупи та їхньої спадщини.

Наприкінці 1980-х рр. політика, яка була пов'язана із «оксамитовими подіями» у країнах Центрально-Східної Європи, сприяла поживавленню суспільно-культурного життя, зокрема і лемківсько/русинської спільноти. У переддень відновлення української незалежності серед лемків в Україні спостерігалось посилення впевненості у відродження української державності, що свідчило про їхню солідаризацію з українською нацією за вибір свого майбутнього.

Запропонована тематика привертала увагу дослідників України (М. Панчук [1], М. Зан [2], Н. Кічера [3]), Польщі (Б. Гальчак [4]), Словаччини (М. Мушинка [5], М. Сополіга [6], М. Гайдощ, М. Конечний [7]). Зважаючи на підсилений інтерес до лемківської/русинської тематики, прагнемо висловити кілька своїх зауваг та узагальнень, які спробували зробити за наслідками своїх тривалих досліджень. Метою нашої студії є окреслити, як Оксамитова революція у Центрально-Східній Європі вплинула на суспільні трансформації сучасного лемківства. Своїм завданням ставимо визначити особливості становища лемківства/русинства в країнах Лемківського регіону, визначити характерні та відмінні риси.

Методологія дослідження базується на теоретичному аналізі, систематизації і узагальненні, історичному огляді та спостереженнях автора.

Основна частина. З кінця 1980-х рр. почали виникати регіональні громадські осередки, довкола яких почав гуртуватися лемківський актив в окре-

мих областях. Однією з перших у липні 1988 р. було суспільно-культурне товариство «Лемківщина» для Львівської області, яке очолив П. Когут, а заступником став І. Красовський. Наприкінці 1991 р. для координації дій під час спільного засідання Вченої ради музею-скансену було створено Фундацію дослідження Лемківщини, основним завданням якої стала видавнича діяльність. Впродовж десяти років існування під грифом «Бібліотека Лемківщини» фундація видала 25 лемкознавчих брошур. І хоча ці видання мали переважно науково-популярний характер, вони започаткували своєрідний «етап збирання лемківської спадщини», яким було закладено основи подальших дослідницьких студій.

У 1990 р. обласне відділення товариства «Лемківщина» було створене у Тернополі під керівництвом поета і журналіста В. Барни. Оскільки в регіоні проживала одна з найчисельніших лемківських громад, товариство розвинуло активну діяльність, зосередившись на формуванні районної мережі до якої максимально залучало депортованих лемків. Тільки за неповних два роки на Тернопільщині діяло вже 12 відділень товариства «Лемківщина», які об'єднували близько 3000 членів [8, с. 27]. У м. Монастириськ, яке стало своєрідним центром лемківства у західній частині України, було відкрито Музей культури лемків та започатковано щорічний фольклорно-етнографічний фестиваль «Дзвони Лемківщини» та випуск однойменної газети.

Третім у західноукраїнському регіоні обласне відділення товариства «Лемківщина» виникло у 1991 р. в м. Івано-Франківську. Загалом на початку 1990-х рр. у західних областях України формувался своєрідний громадський лідерський актив лемківського руху, представники якого брали участь в установчих зборах різних осередків, та виступали ідейними натхненниками різноманітних лемківських акцій, які звичайно відбувалися і були складовою української національно-культурної спадщини.

Звичайно, що початкова діяльність новозаснованих відділень та їх членів натрапляла на низку проблемних питань. У лемківській періодиці початку 1990-х рр. зустрічаємо звернення голови Івано-Франківського осередку товариства «Лемківщина» С. Криницького до голови Фундації дослідження Лемківщини, в якому повідомлялося, що з преси і розповідей «чуємо про діяльність лемків у США, Канаді та інших

регіонах, але прямих контактів не маємо». Дописувач закликав: «Потрібна координація в діях і напругах роботи, потрібне спілкування» [9, с. 28]. Автор просив допомоги у налагодженні переписки з лемками за океаном.

Із виникненням регіональних товариств, виникла необхідність централізації їх діяльності. З цією метою почали проводитися Всеукраїнські конгреси лемків (Перший — у Тернополі, червень 1992 р., Другий — в Івано-Франківську, червень 1997 р., Третій — у Львові, листопад 2001 р., який був одночасно Установчим з'їздом лемків України, де було ухвалено рішення про створення Всеукраїнського товариства «Лемківщина»¹.

На V з'їзді лемків України в м. Івано-Франківську, на якому автору довелося бути присутнім, було прийняте звернення делегатів та учасників з'їзду до лемківської громади України та поза її межами, в якому наголошувалося: «У середині ХХ ст. у центрі Європи здійснювався етноцид українців Лемківщини..., за яким спокійно спостерігала цивілізована Європа. Депортація знищила культуру, а самих лемків поставила на межу зникнення»². На з'їзді було прийняте рішення про необхідність політичної та правової оцінки так званої угоди про евакуацію українського населення з території Польщі від 9 вересня 1944 р. Учасники з'їзду закликали дати політичну та правову оцінку акції «Вісла» 1947 р.; спільно з урядом Польщі розробити державну програму етнічного відродження Лемківщини, яка б передбачала повернення депортованих на свої землі, повернення їхнього майна та прийняти Закон України «Про визнання депортованих осіб, примусово переселених у 1944—1946 і 1951 рр. з території Польщі в Україну». На наш погляд, окремі вимоги та заклики учасників з'їзду, не витримують критики, оскільки не мають реальної основи. Прикладом, вважаємо, може бути формулювання та озвучення вимоги «етнічне відродження Лемківщини». Водночас у резолюціях з'їзду знаходимо оптимістичне твердження організаторів, що лемкознавчу тематику обирають багато науковців предметом своїх досліджень. Не розуміємо, чим викликані подібні висловлювання. На наш

погляд, лемкознавчий науковий простір в Україні, на відміну від Польщі та Словаччини, навпаки був і залишається на маргінесі академічного поля. Організатори з'їзду чомусь обмежилися присутністю та виступами тільки діячів влади та громадськості. Натомість голос наукової спільноти України, який на таких заходах такий доречний — був відсутній.

З початком ХХІ ст. виникнення лемківських регіональних товариств продовжилося вже у північній, центральній та східній частині України. У листопаді 2005 р. була створена громадська організація українців — Луганське обласне товариство «Ватра», під керівництвом П. Ясінчака, почав щорічно проводитися у с. Переможне Лутугинського району обласний фестиваль «Стежками Лемківщини» [10, с. 58]. Головною подією фестивалю було урочисте відкриття пам'ятного знаку у с. Переможне, що став першим пам'ятником депортованим лемкам у східній частині України. Сьогодні дуже важливо є наголосити, що ця частина лемків, які були виселені у Донецьку та Луганську області через повномасштабну російсько-українську війну в черговий раз змушені покидати свою вже другу батьківщину, втікаючи від російських озвірілих окупантів.

Відомо, що станом на 2009 р. у Всеукраїнське товариство «Лемківщина» входило 18 регіональних організацій³. До активної діяльності лемківської спільноти долучилася і Полтавщина, яка була регіоном активного поселення лемківських родин депортованих з Польщі. У травні 2011 р. у с. Лютенські Будища Зіньківського району відбувся I Міжрегіональний фестиваль лемківської культури «Барви Лемківщини», на якому була запалена перша лемківська ватра на Лівобережній Україні [11, с. 23]. З ініціативи активу депортованих лемків на Полтавщині було підготовлено збірник [12], куди вміщені спогади лемків (свідків та їхніх нащадків), архівні документи, літературні нариси та поетичні твори про примусове виселення лемків з їх етнічних теренів. Відзначимо, що авторський колектив видання доволі різноманітний і об'єднав як представників науки (М. Якименко та Г. Капустян), культури (П. Стефанівський), громадськості (М. Ткачик), журналістів (А. Гусак, Г. Дениско, А. Кузнецова), так і пересічних лемків

¹ Прес-реліз. Запрошення на V з'їзді лемків України. Архів автора.

² Звернення делегатів та учасників V з'їзду лемків України. Архів автора.

³ Резолюція, прийнята на V з'їзді лемків України. Архів автора.

(Ф. Лабовський, М. Міщенко), які стали жертвами трагічних депортаційних акцій середини ХХ ст.

Проведений нами аналіз генези організації лемківського руху в Україні дозволяє стверджувати, що на початковому етапі своєї діяльності регіональні товариства консолідували свої зусилля довкола проведення етнокультурних заходів, спрямованих на популяризацію лемківської культури, фольклору та здійснення суспільної діяльності на некомерційних засадах, задоволення та забезпечення захисту національно-етнічних, культурних, соціальних, правових та інших спільних інтересів громадян України, лемків, та їх нащадків. Водночас, як стверджують самі польські дослідники, а з власного досвіду можемо це підтвердити, що лідери як проукраїнських лемківських товариств та організацій, так і з виразною ідеєю етнічної окремішності з Польщі та Словаччини, зустрічаються на різних культурно-мистецьких імпрезах, фестивалях, а також конгресах і наукових конференціях, в той час, коли свою основну діяльність зосереджують на мешканцях (лемках-виселенцях) у власному краї [13, с. 140].

Останніми роками можемо констатувати, що лемки, їхня культура, як і загалом лемківська тематика, перебувають під впливом своєрідної парадоксальності. З одного боку, спостерігаємо все активніше намагання її популяризувати, свідченням чого є появи музеїв, нових цікавих музичних колективів, регіональних фестивалів у Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Ужгороді активно функціонують лемківські церкви. Натомість вже тривалий час залишається очевидним, що лемківство в Україні, його інтелігенція залишається фактично сам на сам з проблемою етнічного самозбереження і протистояння негативним щодо нього тенденціям.

Вочевидь дуже важливо є підкреслити, що лемки/русини, особливо в Україні, перебувають під постійною деструктивною силою антиукраїнських сил. Свідченням цьому є звернення у березні 2011 р. Світової ради русинів під головуванням Д. Папуга, осідок якої у Рускому Керестурі в Сербії, до Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин у Верховній Раді України з вимогою надати карпатським русинам в Україні статус національної меншини. Подібні ініціативи сприймаємо як свідомий розкол в українську націю. Важливо, що у відповіді Комітету безпосередньо Голові

Світової Ради Русинів від 26 квітня 2011 р. за підписом голови Комітету О. Зарубінського було аж надто переконливо резюмовано, що «за висновками Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України за всіма етнографічними і лінгвістичними ознаками русини є органічною складовою української нації» [14, с. 6]. В структурі офіційного дискурсу щодо лемків можемо визначити задавнену проблему розробки та прийняття законопроекту про визнання депортованими громадян України, які були виселені з етнічних теренів Польщі. Характерно, що кілька спроб вже було зроблено.

У цілому період «оксамитових перемін» у Центрально-Східній Європі дав своєрідний імпульс українському етнонаціональному вектору лемківської ідентичності, який у Польщі почало пропагувати товариство «Об'єднання лемків», створене у листопаді 1989 р. у м. Горлиці, щорічно організовуючи в липні лемківський фестиваль у с. Ждиня Малопольського воєводства [2, с. 180].

Проте залишається очевидним, що світоглядні переконання лідерів лемківських рухів ніколи не були однозначними і стійкими. Відомо, що у вересні 1991 р. у Ждині відбулися збори лемківських організацій. Цікаво, що план зборів представляв М. Донський, який і раніше відомий непослідовністю у своїх виступах і діяльності, відзначив: «Весь час роблено старання створення в рідних горах окремої лемківської організації, яка признавала б український корінь лемків» [15, с. 6]. Натомість чітку невизначеність демонструє лист-звернення, адресований голові Фондації дослідження лемків. Проводячи відпустку 1991 р. у Сяноці, невідомий автор відзначав: «Враження у мене від побаченого не найкращі.... Переглядаючи одну з польських телепередач про національні меншості, у якій брали участь представник «Об'єднання українців» у Польщі та «Об'єднання лемків» (голова В. Шлянта), останній виступив від лемків як окремої національної групи... У людей брак чіткої позиції. Все йде у напрямку асиміляції». Натомість у коментарі редакції читаємо, що «до листопада 1991 р. «Об'єднання лемків» у Польщі очолював Ф. Гоч (1929—2018), якого деякі почини і виступи, особливо під кінець каденції були радше прорусинські та заразом протиукраїнські, і як такі були публічно засуджені зорганізова-

ною лемківською громадою в Західному світі» [16, с. 19]. Цікаво, це в той час, коли Ф. Гоч часто відвідував Львів, Тернопіль та нав'язував тісні контакти з лідерами регіональних лемківських осередків в Україні. З листопада 1991 р. головою «Об'єднання лемків» у Польщі став В. Шлянта, який декларував себе українцем. Проте вже через рік одне із видань стверджувало, що його поступки «вказують на прояв «національної розгубленості», чи інакше — «брак чіткої позиції» [17, с. 29].

Загалом треба признати, що світоглядні перспективи обох таборів мали змагальний характер, а тому порозумінню не завжди сприяли численні ініціативи, що виникали у середовищі діячів культури, громадських активістів, інтелектуалів, духовенства, — надто відчутно домінувала у суспільному житті політика. Маніпулюючи часто примітивними, але легкими для сприйняття гаслами, політичні діячі впливали на дії і настрої обох сторін.

Проблема лемків у Польщі стала предметом активних дебатів у науковому середовищі, які збирають чисельну аудиторію доповідачів і дослідників. Дотримуємося принципової думки, що специфіка лемкознавчої тематики вимагає спільних зусиль українсько-польського наукового представництва з метою уникнення політичних спекуляцій і пошуку спільних напрацювань у цій тематичі, які в майбутньому складуть можливо основу парадигмальних напрацювань і узагальнень.

На фоні суспільних трансформацій кінця 1980-х — початку 1990-х років активізувалися і русини-українці Словаччини, які продовжують перебувати в умовах все прискіпливішої словацької етнополітики. Набувши статусу титульної нації внаслідок Оксамитової революції у 1993 р., словаки вбачали в етнічному чинникові загрозу національному суверенітету й почали змінювати вектор національно-мовної, а згодом інформаційної політики [18, с. 103]. Одночасно на початку 1990-х рр. почали виникати нові об'єднання «Рух» та політична організація «Обруч», які мали бути автономними суспільно-громадськими організаціями русинів-українців і дбати про розвиток їх культури, захищати національно-політичну складову та соціальні права, пропагувати релігійну толерантність, видавати пресу та науково-популярні книги. Головою підготовчого комітету Руху було обрано Ю. Бачу. Друга організація — «Обруч», головним

ініціатором заснування якого був С. Крушко, прагнула об'єднати вихідців з русинських сіл без огляду на їх національну, політичну чи релігійну орієнтацію [19, с. 9]. Проте, у підсумку обидві організації не були юридично зареєстровані, натомість орієнтувалися на невеличку групу місцевої інтелігенції українського напрямку і не мали великої підтримки широких мас населення.

Останні два десятиліття український спектр в інформаційному та медіапросторі Словаччини значно звужився. Перестали виходити українські журнали «Дукля» та «Дружно вперед», які були своєрідною трибуною українського слова. А загалом стан української національної меншини на Пряшівщині останні десятиліття є критичним, оскільки її асиміляція через словакізацію поступає сильними темпами. Голова Всеукраїнського товариства «Лемківщина» В. Мулеса, відвідавши м. Свидник у 2019 р. та ознайомившись із станом русинсько-української громади краю, без особливого оптимізму висловився: «Опинилися ми й вони майже біля «розбитого корита»» [20, с. 3].

З початком 1990-х рр. у країнах Центрально-Східної Європи лемківство/русинство переживало процес сегментації (розмежування) [2, с. 179], причинами якої були як зовнішні чинники, так і частково внутрішні переконання, які були толеровані державою. Зі свого боку визнаємо вплив ідей етнічної окремішності у лемківському/русинському середовищі наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. На фоні суспільно-політичних перемін вони все активніше стали утверджуватися, що, на наш погляд, спонукало деяких дослідників заговорити про «бурхливий етноренесанс» [21].

Прояви етнічної окремішності та їх демонстрація поступово набували організаційного характеру, причому у як Польщі так і Словаччині. На початку 1990-х рр. були проведені Перший світовий конгрес русинів (березень 1991 р.), Перший русинський мовний конгрес (листопад 1992 р.) [22, с. 132], до яких залучали лише «потрібних» науковців, які, звичайно, давали очікуваний результат. Другий світовий конгрес русинів у Криниць (травень 1993 р.) засвідчив, що у Польщі теж є сили, які підтримують політичне русинство у формі лемківського різновиду та намагаються створити із лемків окремих народ, кодифікуючи їх говірку як нову літературну мову. Од-

нак, хочеться бути одноставним із проф. О. Мишаничем, який, виголошуючи у жовтні 1993 р. доповідь на Світовому Конгресі Лемків, у Львові стверджував: «Стоваришення лемків» може відіграти позитивну роль у збереженні їхньої самобутності, але політичне забарвлення їх діяльності зведе нанівець усі його, навіть добрі наміри» [23, с. 6].

Останніми десятиліттями лемківський рух, який відстоює і популяризує етнічну окремішність лемків/русинів, репрезентований у Польщі широкою мережею громадських об'єднань, серед яких окрім «Стоваришення лемків» можемо назвати «Товариство «Руська бурса» в Горлицях, Фундація «Рутеніка» у Варшаві, Товариство любителів лемківської культури в Лугах, Русинський круг лемків «Господар» у Білянці, Музей лемківської культури у Зиндранові.

Посилення і поступова легалізація лемківського руху у Польщі робили його чимдалі впливовішим чинником суспільного життя. З кожним роком формат діяльності прихильників етнічної окремішності лемків урізноманітнювався. У 1994 р. почала виходити на восьми сторінках машинописного тексту «Наша газета», яку видавав гурток «Стоваришення лемків» у Лігниці. Періодичний простір у 1994 р. поповнив журнал «Загорода», який видавала Суспільна Рада Музею Лемківської культури у Зиндранові. На 42 сторінках матеріали публікувалися українською, польською мовами та лемківською говіркою [24, с. 11]. Заснування подібних організацій та їх популяризація не обмежувалися тільки офіційними формальностями, а було підкріплено відповідними політичними заходами у шкільництві, засобах масової інформації, організацією етнокультурних заходів.

Основною проблемою культурно-національного розвитку лемків було мовне питання. Спроби кодифікації, так званої, лемківської мови розпочалися ще у 1989 р. з ініціативи «Стоваришення лемків». А у 1999 р. було створено першу сучасну лемківську граматику [3, с. 66]. Про так зване завершення роботи над кодифікацією лемківської мови свідчить оприлюднення у 2005 р. «Словника лемківсько-польського».

Назагал доволі неоднозначний щодо лемківського питання і офіційний владний дискурс Польщі. Показовою у цьому відношенні є діяльність міжпарла-

ментської комісії національних та етнічних меншин, якою розроблений та прийнятий у 2005 р. Сеймом закон про національні та етнічні меншини і регіональну мову, згідно якого українці визнані національною меншиною, а лемки — етнічною [25]. Таким чином, очевидним є, що штучний поділ лемківської спільноти провокує вже сам офіційний дискурс Польщі. Структурно закон формує 43 статті. Для чіткішого розуміння національну меншину закон трактує як: чисельно меншу, ніж решта населення, яка вирізняється мовою, культурою та традиціями і вони ототожнюють себе з народом власної держави. Згідно з законом це чехи, німці, словаки та українці. Натомість етнічна меншина, у розумінні польських законотворців, це група польських громадян, критеріями якої є: чисельно менша, ніж решта населення, яка вирізняється мовою, культурою та традиціями, але вони не ототожнюють себе з народом власної держави. Саме цей останній пункт, згідно з законом, є визначальним, який відрізняє національну меншину від етнічної. Етнічними меншинами закон називає караймів, ромів, татар та лемків. Таким чином, згідно з законом, частина лемків належить до етнічної меншини, а частина до національної. На наше переконання, подібне трактування лемків свідомо вносить дезорієнтацію в їх етнічну самоідентифікацію. Держава зі свого боку намагається дотувати діяльність культурних інституцій, тим самим інвестуючи у збереження культурної самобутності меншини.

Окрім структурно-організаційної діяльності, в руслі суспільних трансформацій прихильники етнічної окремішності лемків у Польщі консолідуються довкола етнокультурних акцій та встановлення пам'яткознавчих локацій. Прикладом щорічних вже традиційних заходів є «Ватра на вигнанні» у с. Михайлів Вроцлавського воєводства з ініціативи «Стоваришення лемків».

Загалом діяльність лемківського представництва, яке тяжіє до етнічної окремішності, чи не найбільше проявляється через діяльність «Стоваришення лемків». Водночас ми не можемо стверджувати про його чисельне представництво, яке б підтверджувало його міцні позиції. Відомо, що «Стоваришення лемків» об'єднувало 150 членів у гуртках Лігниці, Пшемкові, Криниці, Михалові, Гожові, Вроцлаві, Хоцянові, Лісци, Любіні і Чмелю [26, с. 22]. Показовим організаційним представленням цієї частини лемків був

Міжнародний Бієнале лемківсько/русинської культури, який розпочався у Криниці, а завершився в Горлицях у жовтні 2015 р. Культурницька програма дійства, за участю голови товариства лемків А. Копчі, керівника «Товариства Руська Бурса» — Б. Горбаля, активіста лемківського руху у Польщі П. Трохановського включала меморіальні заходи, зокрема вшанування у Криниці на могилі художника Никифора та виставку культурних надбань лемків/русинів. Офіційне відкриття заходу відбувалося за участю представників влади [27, с. 2]. Назагал сьогодні у лемківському середовищі Польщі сильна тенденція до асиміляції, насамперед через колонізацію.

Рух за пропагування та утвердження ідей етнічної відрубності у середовищі русинів отримав імпульс і у закарпатській частині Лемківщини, зокрема Пряшівщині. Після падіння комуністичного режиму в Чехословаччині у січні 1990 р., за участю 342 делегатів та 32 гостей майже з кожного села Пряшівщини, було змінено назву організації на Союз русинів-українців Чехословаччини. Проте частина делегатів не погодилася з рішенням з'їзду і у листопаді 1990 р. в м. Меджилабірці було засновано опозиційну організацію «Русинська оброда», ідейні переконання членів якої формувалися на принципі, що русини не є складовою частиною українського народу, а окремою національністю. Організація звернулася з відкритим листом до владик Греко-католицької і Православної церков словами: «Тепер звучить голос русинського народу: не даме ся ани українізувати, ани, словакізувати!» [28, с. 14]. У зверненні вони просили щоб священники відправляли церковні обряди — старослов'янською мовою, а проповіді виголошували, релігії вчили і молитовники друкували по-русинськи. На цьому ґрунті вже на третьому засіданні «Русинської оброди» у лютому 1993 р. у Свиднику окремою постановою було запропоновано власному представникові у «Раді про народності» сприяти вилученню всіх представників «Русинів-Українців з тієї ради, бо на Словаччині немає ні одного Русина-Українця, а є лише русини і українці» [7, с. 192]. Кожне чергове засідання «Русинської оброди» було своєрідною спробою реалізації шляхів і різноманітної методики, покликаної утверджувати новозасноване русинство у Словаччині. На засіданні координаційного вибору «Русинської оброди» у січні 1995 р. виступаючи наввипередки пропонували свої

методи утвердження русинства. Окремі активісти закликали кожного члена відвідувати і володіти ситуацією в межах п'яти сіл регіону, спілкуватися з місцевою інтелігенцією, задарма посилати в регіон періодичу русинофільського спрямування, організовувати зустрічі з учителями і духовенством, які б мали допомогти пропагувати так звану, русинську мову і її впровадження у школах. Одночасно пропонувалося до кінця 1993 р. видати граматику русинської мови, русинський буквар і читанку для 2—4 класів основної школи та вимагалось у культурно-освітні центри в регіоні, де проживають русини, мати своїх працівників. У цій парадигмі пропозицій все чіткіше увиразнюється насильницьке нав'язування ідей етнічної окремішності серед населення регіону. Згадуючи про «Русинську оброду», акад. М. Мушинка називає її «найактивнішою, але і найагресивнішою організацією, яка у рамках «деукраїнізації» досягла незаперечних успіхів» [5, с. 47]. Принципово важливим є наголосити, що аналогічна метода етнополітичних намірів щодо місцевих лемків/русинів вже була добре апробована польською та словацькою владою у міжвоєнний період.

У зв'язку з цим україніст із Словаччини М. Соплига не далекий від істини у своєму резюмуванні, коли стверджує, що «національна недоформованість, регіональне усвідомлення та незадовільний культурний рівень цього населення є результатом довготривалого соціального й національного гноблення» [6, с. 20].

В історіографічному просторі натрапляємо на думку окремих авторів, що «Постсоціалістичний період у Польщі можна охарактеризувати, перш за все, як культурницький етап становлення лемківського руху», метою якого було насамперед поширення цієї ідентичності у середовищі лемківської спільноти [3, с. 66]. Нам складно прийняти подібні міркування, зважаючи, що особливості лемківської окремішності впродовж новітнього періоду завжди були складовою політичних маніпуляцій, особливо у Польщі та Словаччині. Натомість в Україні, де після подій 1940-х рр. проживає найбільша кількість лемків, хоча й дисперсно, прояви лемківської окремішності, на етнічній основі, практично мінімізовані.

На зламі 1980-х—1990-х років виразну тенденцію до політизації продемонструвало культурне русинство в Закарпатті, започаткувавши феномен так званого політичного русинства. Його сут-

нісним змістом була спроба ідеологічно відокремити автохтонів краю з їх регіональною русинською самосвідомістю від етноукраїнського загалу. Прикладом стало ухвалення у вересні 1990 р. «Декларації Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки» [29, с. 507]. Автори О. Мишанич [30], М. Панчук [1; 31], Ю. Балега [32] у своїх публікаціях аргументували спільність етногенезу закарпатських русинів і українців на схід від Карпат, пояснювали походження етнонімів «русини» та «українці».

Усвідомлюємо, що русинське питання тривалий час використовувалося на Закарпатті для досягнення певних цілей як внутрішніми, так і зовнішніми силами, у яких дуже контрастно проглядаються російські сліди. Красномовним свідченням є визнання Словаччиною, Польщею, Угорщиною та Росією нової слов'янської етнічності — русини, тільки в інших різновидах: русинському або лемківському.

І все ж, можна сміливо констатувати, що в Україні домінянти регіональної ідентичності, зокрема лемківської, останнім часом стали доволі популярними. Пояснення цьому, на наш погляд, можна шукати у словах голови київського товариства «Лемківщина», колишнього в'язня радянських таборів М. Горбала, який стверджував: «Ми є свідками відбудови почуття регіональної тотожності за схемою: дідко був лемком — син його соромився.., — для внуків — це певна романтика. Запрацював підхід третього покоління, котре шукає «легенду про втрачений «рай». Лемківське стало популярним» [33].

У цьому контексті хотілося би навести думку дослідниці Н. Костяк, яка прийшла до висновку, що нерідко у творчому доробку одного і того ж автора присутні елементи обох лемківських наративів. Дослідниця наводить приклад, де у ранніх творах П. Трохановського лемки не виступають як окремий народ, і тільки, починаючи від 1990-х рр. виразно підкреслюється їх національна окремішність. Подібні паралелі авторкою відзначено і у творчості П. Стефанівського. Важливою є заувага дослідниці, що при побудові національного «карпаторусинського» наративу лемків спостерігається вибірковий підхід висвітлення історичних фактів. Тобто, з одного боку глорифікуються події, які можуть служити основою націєтворчого процесу, а з іншого — ігноруються факти, що ставлять під сумнів національний міф [34, с. 116].

Проте Словаччина, як і Польща, стала простором регулярних наукових заходів, на яких відбуваються активні дискусії з лемківської/русинської проблематики. Прикладом може бути Міжнародна наукова конференція «Методологічні та концепційні питання дослідження русинів та українців Центрально-Східної Європи», проведена у листопаді 2014 р. у с. Стара Лесна, що відбулася завдяки українсько-словацькій домовленості провідних наукових інституцій. З доповідями виступали словацькі дослідники С. Конечний, М. Гайдош, П. Шворць, М. Шмігель українські — О. Реєнт та С. Віднянський. Польську історичну науку на конференції представляв Р. Висоцький [35]. Слід визнати, що академія об'єднала прихильників обох напрямів: проукраїнського і прорусинського. У квітні 2016 р. з нагоди 60-річчя Музею української культури у Свиднику відбулася чергова міжнародна наукова конференція «Українці в історії та культурі Карпат», на основі доповідей якої було прийнято наступні заключення, які є важливі для наших узагальнень: Історичний та культурний розвиток регіону Карпат й словацько-польсько-українського пограниччя, — немислимий без українців; Учасники конференції засудили спроби елімінації ролі українців у регіоні Карпат, а також маніпуляції з метою прискорення їх асиміляції; Використання стародавньої (історичної) самоназви українців — *русин/руський* для найменування «нового» слов'янського народу є антинауковим та неприпустимим [36].

Враховуючи розглянуті положення, можемо резюмувати, що проукраїнськи налаштована лемківсько/русинська спільнота на фоні «оксамитових перемін» та з проголошенням незалежності України значно активізувалася у громадській та культурно-просвітницькій діяльності. Втративши свій рідний етнічний простір, який сприяв їх етнічному самозбереженню, через громадську активність у формі обласних лемківських організацій, розпочали і активно ведуть боротьбу за своє етнічне самозбереження в Україні. Натомість проукраїнськи налаштована лемківська громада у Польщі та Словаччині знаходиться в умовах певної етнополітичної обмеженості.

В силу антагоністичності двох підходів знайти компроміс в рамках цієї парадигми видається складним завданням. Польща, як більш підготовлена сторона задавала тон дискурсу, водночас, байдужа до

історичних питань Україна, виступала слабким опонентом. Тривожним фактором у сучасному процесі лемківської/русинської етноїдентифікації виступає прийнята і пропагована етнополітика щодо лемків, виходячи не із сутнісних принципів потреб суспільства, зокрема із завдань етнокультурної інтеграції, історичної традиції, а від власної етнополітики різних держав. Хочемо акцентувати, що відсутня власна активна національна візія, яка поступається інерційному політичному мисленню.

Парадоксом етнополітичних трансформацій на пограниччі тривалий час спостерігалася активізація представників російського наукового дискурсу [37]. Поодинокі представники русофільської орієнтації в регіоні робили спробу не тільки декларувати, а й пропагувати русофільські настрої. Ця проблема виявилася суттєвою складовою широкомасштабної інформаційної війни проти України, до якої долучилися офіційні та неофіційні кола росії.

Висновки. Загалом, розглянувши становище лемківської спільноти в умовах «постоксамитового періоду», можемо відзначити його неоднозначність. Констатуємо, що після 1989 р. був спровокований штучний розкол етнографічної групи лемків (русинів) на дві національні меншини: лемківську (русинську) та українську. Залишається констатувати, що у сучасному процесі лемківської/русинської етноїдентифікації виступає насамперед пропагована етнополітика щодо лемків, виходячи не із завдань історичної традиції, етнокультурної інтеграції, а від власної етнополітики різних держав. Змагальний характер двох підходів підсилений насамперед різноманітною громадською ініціативою, добре укорінений у політичних і владних колуарах, подолати які на основі компромісних варіантів, на наш погляд, сьогодні видається вкрай складним завданням.

1. Панчук М. Політичне русинство — антирусинський (антиукраїнський) проект. *Карпати: людина, етнос, цивілізація. Науковий журнал з проблем карпатознавства*. 2010. Вип. 2. С. 82—96.
2. Зан М. Особливості громадсько-політичної репрезентації національних та етнічних меншин Польщі. *Ужгородські польські наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник*. Ужгород: Ліра, 2014.
3. Кічера Н. Лемки в етнополітиці Польщі. *Грані*. 2014. № 1.
4. Halczak B. Łemkowskie miejsce we wszechświecie. Refleksje o położeniu Łemków na przełomie XX i XXI wieku. *Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Tom IV. Cz. 1. Słupsk; Zielona Góra, 2012. S. 113—127.
5. Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі. *Народна творчість та етнологія*. 2009. № 4—5.
6. Сополіга М. Українці Словаччини: історико-етнографічний аспект. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 3.
7. Gajdos M., Konecny S. *Rusini a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformacie (1989—1995)*. Vyber z dokumentov I. Presov: Universum, 2005.
8. Іванців М. Вісті з Тернопільського товариства «Лемківщина». *Лемківщина*. 1992. № 3. С. 27—28.
9. Криницький С. Звернення до голови ФДЛ. *Лемківщина*. 1992. № 3. С. 28—29.
10. *Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури. Краєзнавчий нарис*. Луганськ, 2012.
11. На Полтавщині запалала перша Лемківська ватра. *Лемківщина*. 2011. Ч. 3.
12. *Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944—1947 рр.* За ред. проф. М. Якименка. Полтава: Сімон, 2007. 100 с.
13. Barwinski M. Ukrainskie i Lemkowskie struktury organizacyjne w Polsce w latach 1956—2012. *Acta universitatis Lodzianis. Folia Geographica socio-oecconomica*. 2012. № 12.
14. «Русини є органічною складовою української нації...». *Лемківщина*. 2011. № 3.
15. Гладик С. На Лемківщині про Лемківщину. *Лемківщина*. 1991. Ч. 3. С. 5—6.
16. Гула В. Об'єднання лемків — товариство «Лемківщина». *Лемківщина*. 1991. Ч. 3.
17. В. Г. Письмо, адресоване голові ФДЛ. *Лемківщина*. 1992. № 3.
18. Бідзіля Ю. Проблеми функціонування україномовної преси Словаччини (середина XX — початок XXI століття). *Наукові записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Т. 26. 2013. № 3.
19. Мушинка М. Нові організації лемків Пряшівщини. *Лемківщина*. 1991. № 3. С. 9—10.
20. Мулеса В. До свого по своє. А як і за що? *Дзвони Лемківщини*. 2009. Травень-червень. № 3.
21. Вовканич І., Сюсько І. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945—1947 рр. та проблеми мови і освіти: URL: <http://www.clovekaspolocnast.sk/jguery/pdf.php?gui> С. 240 (дата звернення 27.02.2021 р.).
22. Алмашій В. Перший світовий конгрес русинів у Меджилабірцях 23—24 березня 1991 року та його передумови. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія політологія, соціологія, філософія*. Вип. 15. 2010.
23. Мишанич О. Політичне русинство і що за ним? *Лемківщина*. 1999. № 4.

24. Нови лемковски (і не лем) часописи. *Бесіда*. 1994. № 2.
25. Закон Польської Республіки «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову» від 6 січня 2005 р. URL: <http://language-policy.info/movne-zakonodavstvo/polska-respublika/zakon-polskoji-respubliki-pro-natsionalni-ta-etnichni-menshynu-ta-pro-rehionalnu-movu/> (дата звернення 27.02.2021 р.)
26. Лемківська хроніка. *Ватра*. 2011. № 4.
27. Масляна А. Свято русинської культури у Польщі. *Русинський світ*. 2015. № 3. Річник 13. С. 2—3.
28. Не даме ся українізувати, словакізувати. *Бесіда*. 1992. № 1.
29. Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. Ред. рада В. Литвин (голова), Г. Боряк, В. Даниленко та ін.; відп. ред. В. Смолий. Київ: Ніка Центр, 2012.
30. Мишанич О. *Русини: політика, історія, культура*. Ужгород: Гражда, 2012. 352 с.
31. Панчук М. Політичне русинство в Україні. *Політична думка*. 1995. № 2—3. С. 116—123.
32. Балєга Ю. *Політичне русинство і будівництво української держави*. Ужгород: Гражда, 2003. 196 с.
33. Кабачій Р. Останній із... лемків? *Форум нації*. 2013. № 7—8. URL: <http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/132/ostannii-iz%E2%80%A6lemkiv.html> (дата звернення 27.02.2021 р.)
34. Костяк Н. Дві версії наративу Лемківщини в творах лемківських авторів Польщі. *Slavia Orientalis*. 2011. Т. LX. № 1.
35. Мушинка М. У Словаччині на конференції обговорювали питання дослідження русинів та українців Центрально-Східної Європи. URL: <https://zakarpattia.net.ua/Special/131770-U-Slovachchyni-na-konferentsii-obhovoriuvaly-rytannia-doslidzhennia-rusyniv-ta-ukraintsiv-TSentralno-Skhidnoi-Evropy-FOTO> (дата звернення 17.12.2018 р.)
36. Сополіга М. *Наукова конференція «Українці в історії та культурі Карпат» у Свиднику засудила штучні технології з поділу*. URL: <https://zakarpattia.net.ua/Special/155968-Naukova-konferentsiia-Ukraintsiv-v-istorii-ta-kulturi-Karpat-u-Svydnyku-zasudyla-shtuchni-tekhnologii-z-podilu-ukrainstva> (дата звернення 17.12.2018).
37. Любчик І. Лемківщина й лемки в російському дискурсі новітньої доби. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 117—125.
- Kichera, N. (2014). Lemkovi in Polish ethnopolitics. *Hrani*, 1 [in Ukrainian].
- Halchak, B. (2012). The place of the Lemkos in the universe. Lemky, boiky, rusyny — history, present, culture (Vol. IV, part 1. pp. 113—127). Slupsk; Zelena Hura (in Polish).
- Mushynka, M. (2009). Political Ruthenism at the modern stage. *Narodna tvorčist ta etnografii*, 4—5 [in Ukrainian].
- Sopolyha, M. (2017). Ukrainians of Slovakia: historical and ethnographic aspect *Narodna tvorčist ta etnoložiia*, 3 [in Ukrainian].
- Gajdos, M., & Konecny, S. (2005). *Ruthenians and Ukrainians in Slovakia in the process of transformation (1989—1995)*. Presov: Universum [in Slovakia].
- Ivantsiv, M. (1992). Visti z Ternopilskoho tovarystva «Lemkivshchyna». *Lemkivshchyna*, 3 [in Ukrainian].
- Krynytskyi, S. (1992). Appeal to the Chairman FDL. *Lemkivshchyna*, 3 [in Ukrainian].
- (2012). *Lemki in Luhansk region: pages of history and culture*. Luhansk [in Ukrainian].
- (2011). The first Lemko bonfire was lit in the Poltava region. *Lemkivshchyna (Part 3)* [in Ukrainian].
- Yakymenko, M. (Ed.). (2007). *A life torn apart by the border of a foreign land: the deportation of Lemkos from Poland to Ukraine, 1944—1947*. Poltava: Simon [in Ukrainian].
- Barwinski, M. (2012). Ukrainian and Lemkovsky organizational structures in Polska in Latach 1956—2012. *Universitatis Lodzensis. Folia Geographica socio-economica*, 12 (in Polish).
- (2011). «Rusyns are an organic component of the Ukrainian nation...». *Lemkivshchyna*, 3 [in Ukrainian].
- Hladyk, S. (1991). In *Lemkivshchyna about Lemkivshchyna Lemkivshchyna (Part 3)* [in Ukrainian].
- Hula, V. (1991). Association of Lemki — organization «Lemkivshchyna». *Lemkivshchyna (Part 3)* [in Ukrainian].
- V., H. (1992). Pysmo, adresovane holovi FDL. *Lemkivshchyna*, 3 [in Ukrainian].
- Bidzilia, Yu. (2013). Problems of functioning of the Ukrainian studies press in Slovakia. *Naukovi zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu im. V.I. Vernadskoho. Serii «Filologhiia. Sotsialni komunikatsii»*, 3 (Vol. 26) [in Ukrainian].
- Mushynka, M. (1991). New organizations of Lemkos of Pryashiv region. *Lemkivshchyna*, 3 [in Ukrainian].
- Mulesa, V. (2009, May-June). To all his possessions. *Lemkivshchyny bells*, 3 [in Ukrainian].
- Vovkanych, I., & Siusko, I. *Optatsiia mizh ChSR i SRSR v 1945—1947 rr. ta problemy movy i osvity*. Retrieved from: <http://www.clovekaspolocnast.sk/jguery/pdf.php?gui> (Last accessed: 27.02. 2021 r.).
- Almashii, V. (2010). The First World Congress of Ruthenians in Medzilabyrtsi 23—24 bereznia 1991 roku and its prerequisites. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho univerytetu. Seriiia politolohiia, sotsiolohiia, filosofofiia* (Issue 15) [in Ukrainian].
- Myshanych, O. (1999). Political Rusynism and what is behind it? *Lemkivshchyna*, 4 [in Ukrainian].
- (1994). New Lemkovsky (and not Lem) journals. *Besida*, 2 (in Polish).

REFERENCES

- Panchuk, M. (2010). Political Rusynism — anti-rusyn (Anti-ukrainian) Projekt. *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia. Naukovyi zhurnal z problem karpatoznavstva* (Issue 2, pp. 82—96) [in Ukrainian].
- Zan, M. (2014). Peculiarities of the socio-political representation of national and ethnic minorities in Poland. *Uzhhorodski polski naukovi chytannia: istoriia, kultura, polityka, pravo. Naukovyi zbirnyk*. Uzhhorod: Lira [in Ukrainian].

- Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej o Mniejszościach Narodowych i Etnicznych oraz o Języku Regionalnym* від 6 січня 2005 р. Retrieved from: <http://language-policy.info/movne-zakonodavstvo/polska-respublika/zakon-polskoji-respubliki-pro-natsionalni-ta-etnichni-menshyny-ta-pro-rehionalnu-movu/> (Last accessed: 27.02.2021 r.).
- (2011). Lemkivska khronika. *Vatra*, 4 [in Polish].
- Masliana, A. (2015). Feast of Ruthenian culture in Poland. *Rusynskyi svit*, 3.
- (1992). We will not be Ukrainianized or Slovakied. *Besida*, 1 (in Polish).
- Lytvyn, V., Boriak, H., & Danylenko, V. (2012). *The national question in Ukraine — historical essays*. Kyiv: Nika Tsentru [in Ukrainian].
- Myshanych, O. (2012). *Ruthenians: politics, history, culture*. Uzhhorod: Hrazhda [in Ukrainian].
- Panchuk, M. (1995). Political Ruthenism in Ukraine. Political opinion. № 2—3. S. 116—123 [in Ukrainian].
- Baleha, Yu. (2003). *Political Ruthenism and the construction of the Ukrainian state*. Uzhhorod: Hrazhda [in Ukrainian].
- Kabachii, R. (2013). The last of the... Lemkas? *Forum natsii*, № 7—8. Retrieved from: <http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/132/ostannii-iz%E2%80%A6lemkiv.html> (Last accessed: 27.02.2021 r.).
- Kostiak, N. (2011). Two versions of the narrative of the Lemki region in the works of Lemki authors in Poland. *Slavia Orientalis*, 1 [in Ukrainian].
- Mushynka, M. In *Slovakia, the conference discussed issues of research on Ruthenians and Ukrainians in Central-Eastern Europe*. Retrieved from: <https://zakarpattia.net.ua/Special/131770-U-Slovachchyni-na-konferentsii-obhovoriuvaly-pytannia-doslidzhennia-rusyniv-ta-ukraintsiv-TSentralno-Skhidnoi-IEvropy-FOTO> (Last accessed: 17.12.2018 r.).
- Sopolyha, M. *The scientific conference «Ukrainians in the history and culture of the Carpathians» in Svydnyk condemned artificial technologies of division*. Retrieved from: <https://zakarpattia.net.ua/Special/155968-Naukova-konferentsiia-Ukraintsi-v-istorii-ta-kulturi-Karpat-u-Svydnyku-zasudyla-shtuchni-tekhnologii-z-podilu-ukrainstva> (Last accessed: 7.12.2018).
- Liubchuk, I. (2017). *Lemkivschyna and Lemkos in Russian Discourse of the Modern Era: the Socio — Political and Scientific Aspect of the Problem*. *Ukrainian Historical Journal*, 2 [in Ukrainian].